

Üheosaline vorm Heino Elleri, Eduard Tubina ja Eduard Oja kammermuusikas

Aare Tool

Heino Elleri (1887–1970) esimene keelpillikvartett (1925), Eduard Tubina (1905–1982) klaverikvartett (1930) ja Eduard Oja (1905–1950) klaverikvintett (1935) moodustavad mõttelise teosegrupi. Neid ühendab võrdlemisi eripärane vormilahendus, üheosaline vorm (*one-movement form*), mille puhul puudub traditsiooniline kolme- või neljaosaline sonaaditsükkel ja selle asemel kulgeb teos sidusa tervikuna. Selle võrdlemisi laia mõiste alla mahuvad kõik teosed, mis nimetuse poolest (sonaat, kvartett, kvintett, kontsert jne.) võiksid koosneda eraldiseisvatest osadest, nagu on tavaline Viini klassikutele ja suuremas osas hilisemas muusikas, kuid selle asemel on osi omavahel sidudes teos tugevamini integreeritud.

19. sajandil püüeldi sonaaditsükli integreerituse poole kahel viisil. Esimene neist seostub Franz Schuberti loominguga ja eriti tema klaverifantaasiaga „Rändur“, kus sonaaditsükli osad on temaatiliselt läbi põimunud ja esitatakse *attacca*. Teist lähenemisviisi esindab näiteks Ferenc Liszti klaverisonaat h-moll, kus omavahel põimuvad (kõrgeima vormitasandi) sonaadivorm ja sonaaditsükkel. Lisztiliku mudeli puhul on teos tervikuna sonaadivormis (või üldistatumalt ABA vormis), kuid selles leidub sonaaditsükli osadega (aeglane osa ja skertso) sarnanevaid rohkem või vähem iseseisvaid lõike.

Kuigi 20. sajandi alguses ei olnud üheosalised kammeransamblid sugugi pretseedenditud, võib siiski väita, et kammeransambrites oli see vormipõhimõtte märksa vähem levinud kui näiteks instrumentaal-kontsertides. Üheosalised on Artur Lemba teine klaverikontsert (1931), Artur Kapi esimene kontsert orele ja orkestrile (1934), Heino Elleri viulikontsert (1937/1964) ja Eduard Tubina kontrabassikontsert (1948). Kuivõrd Eller (nagu teisedki sama põlvkonna heliloojad) oli Peterburi Konservatooriumi kasvandik, siis väärib mainimist, et üheosaline vorm oli seal teatud perioodil vägagi soositud – nii näiteks on üheosaline Nikolai Rimski-Korsakovi klaverikontsert (1883), Aleksandr Glazunovi viulikontsert (1904), teine klaverikontsert (1917), tšellokontsert (1931) ja saksafonikontsert (1934) ning Sergei Prokofjevi esimene klaverikontsert (1912).

Elleri esimese keelpillikvarteti ja Glazunovi viulikontserdi ülesehituses võib täheldada mõningaid sarnasusi. Elleri teos koosneb kahest suhteliselt iseseisvast, kuid *attacca* mängitavast osast (*Allegro assai – Presto scherzando*), kusjuures esimene on sonaadivormis ja sisaldab sonaaditsükli aeglase osaga sarnanevat *Andante sostenuto* lõiku; kaheosaline on ka Glazunovi teos (*Moderato – Allegro*) ning sonaadivormis esimene osa sisaldab *Andante* episoodi. Esimene keelpillikvartett on Elleri kammermuusikas erandlik, sest tema hilisemad neli kvartetti on ehitatud üles traditsioonilise, eraldatud osadega sonaaditsükliina.

Kuigi Tubina klaverikvartetis ja Oja klaverikvintetis on üheosalist vormi käsitletud sootuks erinevalt kui Elleri teoses, võib siiski oletada, et Elleri oli Tartu Kõrgema Muusikakooli kompositsiooniõppejõuna otsustav roll nende suunamisel selle vormipõhimõtte juurde. Tubina klaverikvartett on ulatusliku koodaga sonaadivormis, kuid selles ei puudu ka mõningad sonaaditsükli tunnused. Elleri ja Tubina teose temaatilises materjalis on tunda sugulust. Skeem 1 demonstreerib nii kummagi teose sisemisi (intra-tekstuaalseid) motiiviseid kui ka omavahelisi (intertekstuaalseid) kokkupuutepunkte. Siit nähtub, et Tubina teose peateema (*Allegro energico*) langeb suuresti kokku Elleri *Allegro assai* teema peegelkujuga ja teatav analoogia on ka Elleri *Presto scherzando*'l ja Tubina *Allegro vivace assai*'l.

Oja klaverikvinteti lähtepunkt on neljaosaline sonaaditsükkel, kus eristuvad selgelt esimene osa (*Allegro moderato*), aeglane osa (*Andante con moto*), skertso (*Allegro scherzando*), finaali (*Allegro moderato*) ja kooda (*Presto*); finaali on kombineeritud esimese ja teise osa materjalist, moodustades seetõttu teose temaatilise raami (ABCA¹). Klaverikvintett on klaveritsükli „Vaikivad meeleolud“ ja „Ajatrilooja“ (tšellole ja klaverile) kõrval üks neid Oja teoseid, milles on ulatuslikult kasutatud oktaatoonilist helirida. Oktatoonikat leidub Igor Stravinski, Maurice Raveli, Aleksandr Skrjabini, Béla Bartóki ja teiste 20. sajandi alguse heliloojate muusikas, kuid Eestis võib Oja pidada selle esmaesitlejaks.

Elleri, Tubina ja Oja üheosalised kammerteosed valmisid ajal, mil Liszti eeskuju järgiv üheosalisus (nagu paljud teisedki 19. sajandi kompositsioonipõhimõtted) oli Lääne-Euroopas varasemat populaarsust minetamas ja Stravinski neoklassitsismi tuules püüti pöörduda tagasi 18. sajandi eraldatud osadega

sonaaditsükli juurde. Üheosaline vorm (ja eriti selle liztlik versioon) mõjus nüüd samavõrd vanamoodsana nagu ungari helilooja üks teine leiutis, sümfooniline poeem. Olukord oli aga paljuski erinev neis Euroopa paigus, kus konservatooriumiharidusega heliloojad (ja koos nendega 19. sajandil kujunenud žanrid ja vormipõhimõtted) ilmusid areenile alles 20. sajandi alguses. Nagu Heino Eller rakendas sümfoonilise poemi tollase Eesti kontekstis uuendusmeelse väljenduslaadi teenistusse, nii on ka esimene keelpillikvartett, olgugi „vanamoodsas“ üheosalises vormis, harmooniakeelelt üks tema uuenduslikumaid teoseid.